

LA INSTRUCCIÓN MILITAR REPUBLICANA DURANT LA GUERRA CIVIL ESPANYOLA (1937-1939): EL CAS CATALÀ

Francesc Closa i Salinas. Historiador
Universitat de Lleida

Foto ANC

Resumen

A lo largo de la Guerra Civil española las tropas republicanas se vieron obligadas a pasar de un sistema de milicias a un ejército profesional con el que enfrentarse al del general Franco. En Catalunya este proceso fue paralelo a la incorporación de su ejército al de la República. En el artículo se analizan las diversas iniciativas y opciones que el Estado Mayor republicano emprendieron a lo largo de los años de 1937 y 1938 con tal de preparar a sus tropas, suboficiales y oficiales en los avatares del conflicto bélico. Este proceso pretendía mejorar un ejército que por su origen miliciano y voluntario se había caracterizado por la realización de una instrucción rápida en las casernas de las organizaciones obreras, la indisciplina, la escasez de armas y todo tipo de deficiencias técnicas y de adiestramiento. Sería el paso de un ejército de la improvisación y el entusiasmo hacia la racionalización y adecuación a los intereses del conflicto.

Palabras clave: Instrucción militar, tropa, Cataluña, España.

Abstract: *Throughout the Spanish Civil War, the Republican troops were forced to turn their system of militia into a professional army in order to face General Franco's army. In Catalonia this process was parallel to the Catalan army joining the Republican one. In this article, we are going to analyse the several actions that the Republican General Staff carried through years 1937 and 1938 in order to prepare their troops, officers and sub-officers for armed conflict. This process wanted to improve an army suffering from indiscipline, weapon shortage and several training and technical problems, due to the army's militia and voluntary nature combined to a short quick military instruction in the labour organisations. Would this be a move from an army striven from improvisation and enthusiasm to a more rational and conflict-appropriate one?*

Keywords: *Military training, troop, Catalonia, Spain.*

De l'exèrcit de Catalunya a l'Exèrcit de l'Est. De les milícies a un exèrcit professional:

A mitjans de maig de 1937 el procomunista Juan Negrín es feia amb la presidència de la República substituïnt al socialista Largo Caballero. Entre els ministres del nou Govern hi destacaria Indalecio Prieto que passà a ocupar la cartera de Defensa Nacional. Des d'aquesta posició política realitzà una important tasca encaminada, d'una banda, a desmantellar l'anterior organització militar d'Azaña i, d'una altra, a la reorganització de l'aparell militar de la República.

El nou govern creà per primer cop a Espanya un ministeri de *Defensa Nacional* amb el propòsit d'abastar íntegrament el problema militar¹ i remodelà l'Estat Major Central convertint-lo en coordinador de les diverses operacions realitzades pels exèrcits de terra, mar i aire. De fet, Prieto amb l'inestimable suport del coronel Vicente Rojo, designat cap de l'Estat Superior Central, es convertí en l'artífex de la nova estratègia bèl·lica. Ambdós, ficaren a punt un exèrcit que demostrà el seu talent a la batalla de Teruel, on fracassà.

Paral·lelament, durant la primavera de l'any 1937 Catalunya -que mesos enrera havia intentat fornir un exèrcit propi amb l'establiment de la Conselleria de Defensa, la militarització del front d'Aragó o la creació de l'Escola Popular de Guerra i del primer camp d'instrucció per a milicians a Pins del Vallès- s'incorporà a l'estructura de comandament de l'Estat Major central, amb seu a València. Aquest rellevant fet suposava, entre d'altres, el cessament de Guarnier com a cap d'estat major de la Generalitat de Catalunya, la introducció i reorganització de l'exèrcit català per tal d'adaptar-se a l'organigrama de divisions i brigades mixtes del que seria anomenat *Ejército del Este*, sota el comandament del general Sebastián Pozas, i la conseqüent pèrdua i anul·lació de qualsevol

signe d'identitat catalana. Per tant, el projecte d'un exèrcit de Catalunya derivà en la formació del citat *Ejército del Este* sota control i tutela de l'Estat Central.

En la reestructuració endegada per Prieto hi destacava el perfeccionament dels *Centros de Organización Permanente*, existents per a les armes d'artilleria, els enginyers i els cossos tècnics, i la creació d'una nova demarcació territorial militar² -la provincial- establerta en tots els territoris controlats per la República menys a Catalunya (la regió autònoma constituïa una única demarcació), Aragó (dividida en dues demarcacions separades per l'Ebre) i Toledo així com la creació de batallons a la reraguarda per tal de vigilar el territori. El reclutament -consistent en desenvolupar una llei que possibilités les operacions precises per reunir els homes que havien de constituir un exèrcit- incloïa un ventall d'opcions al poder realitzar-se de forma voluntària, forçosa o bé empant un sistema mixt. El darrer fou el majoritàriament acceptat, doncs el ministeri de *Defensa Nacional* va preveure l'aprofitament al màxim de totes les energies nacionals, única manera d'aconseguir un exèrcit popular potent. El servei militar -la capacitat dels homes per a la guerra- havia d'estar subjecte a un plaç de duració, tant per a l'aprenentatge com per a les maniobres periòdiques. A Espanya el servei militar estava fixat als 18 anys, sense que això impossibilités allargar el termini fixat en cas de guerra. Fins i tot, sí les circumstàncies ho exigissin, es preveïa la possibilitat d'una mobilització general acordada pel Govern i auxiliat pels ministeris de *Defensa Nacional*, *Gobernación*, *Justicia* i *Hacienda*. Una mobilització general per a la guerra requeria un període de preparació no únicament per al personal que afectava, sinó també per a tot el que es referia a projectes defensius i ofensius, desenvolupament dels serveis de manteniment i posada en pràctica de la requisita de material

1 DÍAZ de VILLECAS, José (1957): *Guerra de Liberación*, Barcelona: Editorial AHR, pp. 310-311.

2 Fundación Pablo Iglesias (FPI), *Escuela Popular de Guerra. Organización militar*, Valencia, Impresa Hispania, 1938.

i bestiar, militarització de les indústries civils i creació d'un pla general de transports (automòbils, ferroviaris, marítics i aeris).

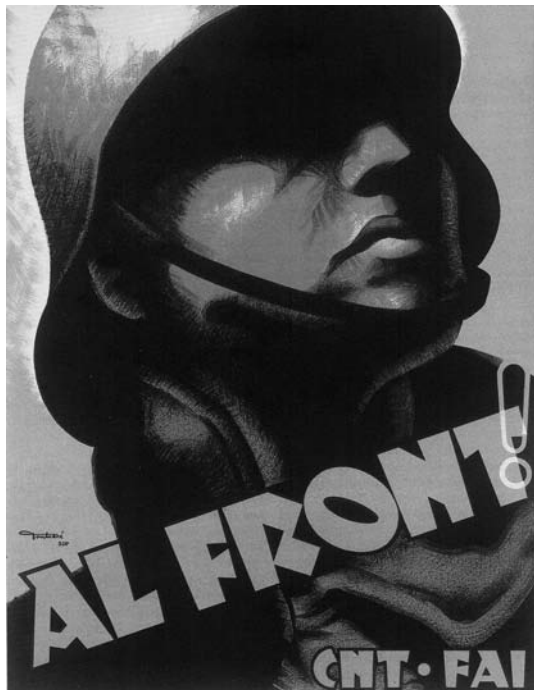

Foto 1: La propaganda republicana encoratjava als joves per instruir-se i anar a la guerra

Fos com fos, la situació bèl·lica vers 1937 requeria unes operacions de reclutament no gaire allunyades d'una mobilització a gran escala. Tots els espanyols que tinguessin 20 anys havien d'inscriure's en els llistats municipals on residien. Posteriorment, ingressarien en caixes de reemplaç fins que s'ordenés la seva concentració i s'assignessin destinació i cos atenent a les condicions físiques i les aptituds professionals dels cridats a files. Totes aquestes operacions es durien a terme en els *Centros de Reclutamiento, Movilización e Instrucción* -coneguts popularment amb les sigles CRIM- que tenien assignada la missió de capacitar al reemplaçament en la instrucció elemental abans d'incorporar-se al Cos d'Exèrcit, emprant per a aquesta tasca els

Batallons de reraguarda que es trobaven en organització. Aquests centres esdevindrien una de les grans novetats de la nova organització militar de Prieto. Tots els homes que rebien l'ordre de reclutament, degudament publicades en el *Diario Oficial del Ministerio de Defensa Nacional* i al Diari Oficial de la Generalitat de Catalunya, havien de presentar-se al CRIM assignat provist de motxilla, manta, plat, cullera i cantimplora, tot net i en bon estat. Aquests esdevindrien un lligam entre la vanguardia i la reraguarda on els civils cridats a laves s'entrenaven en l'art de la guerra formant un cos saludable, ferm, que suportés els estralls del conflicte i de la guerra: *"la educación de nuestro Ejército, esto es lo que nosotros hemos querido siempre, esto es lo que nosotros ambicionamos. Que nuestros cuerpos que hasta hoy formaban débiles y flojos, que hoy con la cultura física nos formamos fuertes y sanos"*³.

Fins al principi de 1938, a Catalunya s'havien creat quatre CRIMS, tots ells ubicats a les capitals provincials, menys el de Lleida que fou traslladat a Manresa un cop la ciutat passà a mans nacionals, dels quals en depenien directament una dotzena de centres subordinats de mobilització on es reclutava el personal necessari al servei a l'exèrcit de Terra.

Paral·lelament, s'establí amb caràcter d'obligatorietat la realització d'instrucció premilitar per a tots els espanyols des dels 18 anys fins als 20, en un període de 3 a 6 mesos anuals, fent-se compatible amb les jornades de treball. Amb aquesta finalitat els consells municipals allistarien a tots els individus de l'edat expressada, i els dotarien d'una cartilla militar d'*Instrucción Premilitar*. Aquesta instrucció

³ *Nuestro Ejército. Organo de la 3ª División*, núm. 9, martes, 1 de septiembre 1937, pp. 1.

pivotaria al voltant de l'aprenentatge de diverses matèries entre les quals hi destacarien els esports, el coneixement de les armes i pràctiques de tir amb foc real. Tot plegat amb l'objectiu de contribuir al desenvolupament físic dels individus podent adquirir, de retruc, els coneixements bàsics per una posterior aplicació directa a la vida de campanya⁴. En aquest sentit es prou explícit el relat explicat per Ramón Jové, qui estigué durant un mes i mig, tot el mes de febrer fins al 15 de març del 1938, traslladant-se diàriament des de Castellnou d'Ossó (Agramunt) fins a Cervera per tal de realitzar "l'obligatòria instrucció pre militar". Aquesta, però, distava molt dels plans teòrics, atès que "les armes eren de fusta i mai realitzaren pràctiques de tir amb munició real"⁵. De fet, totes les fonts orals i escrites consultades fan pensar que aquesta organització no anà més enllà de les bones intencions.

El G.E.R.O. i la preparació per a la batalla de l'Ebre:

El malestar generat arran dels nefastos resultats de la guerra, especialment el fracassos republicans a Brunete (juliol 1937), Belchite (agost 1937) i Teruel (desembre 1937), la contraofensiva franquista que partí les línies del front fins Vinaròs, l'aïllament de Catalunya de la resta de la República i el deteriorament moral de la tropa incidiren en què Prieto -malgrat creés l'embrió de l'exèrcit professional amb tots els trets identificatius clàssics d'oficials, condecoracions i burocràcia- perdés la cartera de Defensa. En el nou govern, format el 6 d'abril del 1938, Negrín reuní sota la seva persona els càrrecs de President del Govern i *Ministro de Defensa Nacional* i, en paraules de Gabriel Cardona, "intentà aixecar la moral de l'exèrcit" accelerant la reorganització de l'exèrcit Popular i recuperant tot el personal possible.

L'activitat reformadora va ser frenètica durant la primavera i estiu del 1938 tant a Catalunya com a la zona centre-sud. Va fer-se un gran esforç per reorganitzar l'Exèrcit Popular. La guarnició de Catalunya s'organitzà en el Grup d'Exèrcits de la Regió Oriental (GERO) conformat pels exèrcits de l'Ebre (Modesto) i de l'Est (Perea). Més enllà de la reconstrucció estructural i material⁶, endegà -propugnades alhora per l'*Estado Mayor Central*- un seguit de set mesures polítiques i militars (entre d'altres la recuperació de personal, previsions per incrementar la col·laboració amb les autoritats civils i mesures per activar la propaganda...) encaminades a vigoritzar l'acció i el nombre de les tropes així com a incrementar la moral dels seus components⁷. Catalunya va ser sotmesa a una mobilització forçosa cridant a files les lleves del 1926, 1927, 1928, 1929 i 1941, aquesta darrera és la coneguda lleva del biberó. Tot plegat complementava les ordres signades mesos enrera amb les que es pretenia modernitzar i cohesionar els estudis que rebien els oficials de l'exèrcit⁸. Entre les diverses mesures que integren l'informe -classificat com confidencial, secret i amb l'ordre de destruir-lo un cop llegit- ens interessa especialment la segona, atès que comprén dos aspectes fonamentals per a la futura organització del reclutament i formació dels soldats: el primer feia referència a les tropes que constituïen els cossos d'exèrcit republicans, mentre que el segon es centrava explícitament en la seva instrucció.

6 Esmerçant-se, entre d'altres, en accelerar i intensificar la mobilització, la unificació dels diversos cossos de sanitat i la coordinació de la intendència i els transports amb la creació de la *Intendencia General de Abastecimientos*.

7 Pot resseguir-se aquesta part i la resta de mesures a l'arxiu del Servicio Histórico Militar de Madrid (SHM), Archivo de la Guerra de Liberación, L-507, Carpeta 1 Document 3, anex número 3, folis 63 a 69 titulat "Informe sobre las medidas generales de tipo militar que conviene adoptar en la situación actual" i també a l'obra de SALAS LARRAZABAL, Ramón (1973): *Historia del Ejército Popular de la República*, Tomo II, Madrid: Editora Nacional, pp. 1877-1879.

8 Archivo Histórico Nacional (AHN), fondo general Rojo, lligall 5, carpeta 7, 21 gener 1938.

4 ¿Cómo luchar para vencer?: texto para la preparación pre-militar de las escuelas, Madrid, Talleres Gráficos Marsiega, 1937.

5 Entrevista realitzada a Ossó de Sió el 7 de gener del 2003.

En relació al primer aspecte, referent a les tropes i els seus serveis, el text incidia en què els caps de l'exèrcit donessin urgentment les ordres precises per tal d'assegurar la constitució de bases d'instrucció divisionàries en les quals funcionessin permanentment equips d'instructors destacats del personal de les brigades i divisions. Aquestes grans unitats tindrien, doncs, com a organismes propis, les brigades que les integraven i les bases d'instrucció. Treballarien intensament per preparar el personal de reclutes mobilitzats o recuperats que haurien de reintegrar-se a les unitats combatents i constituïrien organismes fixes que funcionarien en les localitats que se'ls indiqués, disposant de locals per a l'allotjament d'un mínim de 1.000 homes i de camps d'instrucció. El personal el conformarien un nombre indeterminat de caps, oficials i auxiliars de tropa segons les necessitats de cada base, però sempre seguint la màxima dels estrictament indispensables. Aquests organismes podrien estar enclavats en les zones dels exèrcits o en l'interior per tal de poder explotar al màxim les condicions d'allotjament i de camps d'instrucció existents fins aleshores. A més a més, podrien emprar-se com a base de reorganització de les divisions i/o de les brigades a que pertanyessin quan per circumstàncies de la guerra es veiessin obligats a desplaçar les seves unitats a la reraguarda per tal de reorganitzar-les. Inicialment se'ls assignaria una dotació de reclutes amb els quals anirien cobrint les baixes que es produïssin en les unitats. Per tant, no tindrien una plantilla fixa de personal. Aquest els hi seria destinat a mesura que es verifiquin les crides, des dels CRIMS o des dels centres de recuperació a mesura que s'anés aconseguint personal en aquests organismes.

Paral·lelament a la reorganització de les unitats combatents, es verificaria la dels organismes de reraguarda i especialment la dels centres d'instrucció, batallons de reraguarda i CRIMS; els primers treballarien activament en la informació i perfeccionament de quadres; els segons col·laborarien en la tasca de recuperació, mentre

que els darrers instruirien els contingents humans que s'incorporessin a files⁹.

Referent a la instrucció, l'Estat Major Central havia proposat un decret que perseguia la reorganització de la totalitat de la instrucció i que abarcava des de la instrucció del soldat a la dels caps de les grans unitats. Partint de la idea que les bases funcionarien ràpidament, el següent pas tenia el seu epicentre en articular, tot seguit, una nova instrucció. D'altra banda, magrat que l'Estat Major recomanava la supressió de la instrucció premilitar per considerar-la inadecuada, el govern la considerava necessària i útil, atès que la conjuntura històrica només oferia ciutadans combatents i ciutadans en disposició o en preparació per a ser-ho. La instrucció dels primers es realitzaria en les unitats armades amb els seus propis mitjans; la instrucció dels segons hauria de realitzar-se en els centres degudament preparats a l'efecte, que no tenien perquè ser els d'instrucció premilitar, sinó els genuïnament militars. A partir d'aquell moment seria obligatori mantenir reserves humanes en constant instrucció amb l'objecte d'anar cobrint les baixes del front. El govern era de l'opinió que els CRIMS no s'havien desenvolupat degudament. Sí se'ls havia pogut dotar dels quadres d'instructors precisos això anava en detriment dels centres oficials d'instrucció. Per contra, els organismes de la instrucció premilitar tenien un greu dèficit en camps de tir. En altres paraules, que tots dos organismes es restaven elements i esforços quedant la funció instructora perjudicada. Per tot plegat, l'Estat Major Central establí el criteri de mantenir a ple funcionament els CRIMS.

La instrucció premilitar establerta pretèritament per Prieto fou també aplicada a tots els joves de 16 anys, a càrrec dels comitès locals d'educació militar. Els alumnes, al complir 17 anys ho

9 ASENSIO, José (general), Movilización integral: algunos de sus aspectos. Conferencia dada en el Ateneo Profesional de Periodistas de Barcelona, el día 26 de junio de 1938, Barcelona, Biblioteca militar de Catalunya, 1938.

completarien als CRIMs que existien en nombre de 13 a la zona Centre-Sud i 6 a Catalunya¹⁰, ubicats els darrers majoritàriament a la rera guarda del principat prenent com a punts de ciutats importants i centres agrícoles. Amb aquesta finalitat es potencià i s'incrementà el seu nombre passant de quatre (Girona, Barcelona, Tarragona i Manresa) a sis (Berga, Terrasa, Barcelona, Manresa, Tarragona i Girona) dels quals en depenien una trentena de camps d'instrucció.

Quadre 1: Relació dels diversos CRIMs de l'Exèrcit de Terra ubicats en el GERO: (pàgina següent) En els CRIMs es rebia formació física, amb la realització de nombrosos esports, educació de caire moral i sobretot instrucció militar centrada en el coneixement de l'armament, l'ordre tancat de pelotó, secció i companyia amarat tot temps amb foc real. En aquest sentit era prou eloqüent la descripció realitzada a l'octubre del 1938 pel comissari Eugenio Ordeix Estassen on assentava les bases ideals -potser quelcom puerils, agossarades i allunyades de la realitat- i els objectius essencials dels CRIMs. Deia Eugenio Ordeix que la infanteria de l'exèrcit de terra, com a mínim, havia de saber *"pegarse al terreno y no se debe impresionar (...) Gimnasia, como base preparatoria; conocimiento de las armas de Infantería; Tiro, conocimiento y aprovechamiento del terreno; señales y transmisiones (...) La racional aplicación de este sistema práctico y reglamentario, INSTRUCCIÓN INDIVIDUAL, permite en brevísimo plazo, hecho rigurosamente comprobado, la formación completa del combatiente, que sin otra preparación ni pérdida de tiempo puede ser incorporado a las unidades de combate destinadas primero a detener y vencer luego a las hordas fascistas"*¹¹. Ben aviat, però, també és convertiren en centres on

s'interrelacionava l'aprenentatge militar amb els pedagògics. Un bon grapat de reclutes aprenien a llegir i escriure, sempre perseguint l'objectiu socialista d'alfabetitzar la tropa. La vertadera instrucció premilitar -en opinió del Govern de la República- hauria de realitzar-se d'una manera general en tota la societat i particularment en els centres d'instrucció on s'eduqués i instruís a la joventut. És per tant, una funció que tenia més d'educadora que d'instructora, doncs havia de preparar al ciutadà, jove o vell, en el deure militar¹². Fent referència a aquesta temàtica, explicava el diari barceloní *La Vanguardia*, com al desembre del 38 es reuniren al CRIM número 16 un grup de milicians de la cultura per parlar *"del problema pedagógico que hay que aplicar en los distintos campos y cuarteles de este CRIM, para la mayor eficacia de los esfuerzos culturales encaminados a extirpar de nuestro glorioso Ejército Popular la lacra del analfabetismo y hacer de él un ejército fuerte y con plena conciencia de sus derechos"*¹³. Múltiples institucions de caire polític i sindical catalanes es feren ressò dels esforços bèl·lics dels comandaments militars republicans i intentaren materialitzar-ho ràpidament sobre el territori. Es tractava de reorganitzar la rera guarda civil atenent a l'economia de guerra i *"que els nostres soldats, en venir amb permís o ferits del front, no es desanimin amb les nostres vel·leïtats"*¹⁴. Aquest fou el cas concret de la secció igualadina del JSUC¹⁵.

12 SALAS LARRAZABAL, R. (1973): *Op. cit.*, vol. II, pp. 1883-1884.

13 *La Vanguardia*, núm. 23.326, 20 diciembre 1938, pp. 3.

14 "El Ple Comarcal de la UGT", a *Horitzons*, núm. 35, 15 octubre 1937, pp. 7.

15 Uns mesos abans, al voltant del mes de març del 1938, les JSU d'Espanya havien cridat a formar dues divisions de voluntaris. Posteriorment, les JSU de Catalunya convocaren als adolescents catalans a ingressar al Batalló del Bruc i, com recorda Teresa Pàmies, "instal·làrem a cada barri de Barcelona punts de reclutament, el més concorregut dels quals fou el d'Avinyó 20..." (2002): *Memòries de guerra i d'exili. Quan érem capitans. Quan érem refugiats*, Barcelona, Suma de Lletres Catalanes, pp. 91.

10 CARDONA, Gabriel (1996): "Milicias y Ejércitos", en DDAA, *La Guerra Civil Española*, vol. 10. *Milicias y Ejércitos*, Barcelona, Folio, pp. 56.

11 "Comisario Eugenio Ordeix Estassen", a *Movilización*, núm. 1, 10 octubre 1938, pp. 6.

Quadre 1: Relació dels diversos CRIMs de l'Exèrcit de Terra ubicats en el GERO:

Número de CRIM	Localització geogràfica
Crim 14	Berga
Camp d'instrucció	Granja Granges
Crim 15	Terrassa
Camp d'instrucció i concentració	Can Bros
Camps d'instrucció	Granollers Olesa de Montserrat Vich Castellar del Vallès i Monistrol
Crim 16	Barcelona
Camps d'instrucció i concentració	Colònia Amat (Gavà)
Camps d'instrucció	Pins del Vallès Garraf Arenys de Munt Sitges Castelldefels Begas Perpètua de la Moguda Francisco Macià-Barcelona-Horta i l'Hospitalet
Crim 17	Manresa
Camps d'instrucció	Manresa Guix Callús i Vilatorrada Cardoner
Crim 18	Tarragona
Camps d'instrucció	Quatre camps a Tarragona
Crim 19	Girona
Camps de concentració i instrucció	Hostoles
Camps d'instrucció	Olot Hostalets de Bas El Puig (San Mori) i Girona
Escola Popular d'Estar Major	Barcelona

Font: elaboració pròpia a partir de AHN, fondo del general Rojo, lligall 7, carpeta 2, Estado Mayor del Ministerio de Defensa. Ejército de Tierra. Organización, 25 octubre 1938, pp. 1-2.

En l'Assemblea celebrada al Casal Trifó Medrano¹⁶ el 13 de maig decidiren aprofitar la seva implantació en la comarca per fer públic tot un seguit de propostes amb les que complementar les dictades des del govern central amb l'objectiu de: "conservar la independència de la Pàtria, consolidar les conquestes revolucionàries i assegurar per a tota la Joventut i masses populars del nostre país, un esdevenidor lliure, progressiu i feliç, creant una generació forta, culta i reivindicativa¹⁷". Entre aquestes hi destacaven, per la seva transcendència i importància, un total de quatre. En primer lloc, perseguint l'enfortiment de l'Exèrcit Popular s'intensificà la campanya per al reclutament de voluntaris del Bruc i Carrabiners. En segon, es cercà la creació de grans reserves humanes constituïdes per les masses no mobilitzades consistents en l'aprenentatge del maneig de les armes (fusells i metralladores) i la instrucció premilitar; ambdues els permetrien estar preparades per marxar al front quan les necessitats militars ho requerissin. Instruir tècnicament i políticament a totes les masses de joves i treballadors amb educació cultural i física, creant classes contra l'analfabetisme i fent marxes, gimnàs, curses de velocitat... D'es d'un punt de vista estratègic es portarien a cap simulacres d'atac, desplegament de guerrilles i es crearien grups antiaèris. Es crearan escoles per a l'aprenentatge de les especialitats més importants de l'Exèrcit i per a caporals i sergents. En tercer lloc, s'intentà organitzar la defensa passiva, creant una Brigada d'auxili per a la protecció de les ciutats en cas de bombardeig i que alhora intensifiqués el ritme en la construcció de refugis

i, en darrer terme, la mobilització de les dones per tal de incorporar-les en les fàbriques i tallers i en els càrrecs de direcció de la J.S.U.C.¹⁸

Les directrius governamentals descrites fins al moment foren novament reglades i patiren diverses modificacions segons les intencions i objectius bèl·lics de l'alt comandament militar a Catalunya. Entre les més rellevants -atès el seu grau de repercussió- hi trobem l'ordre general signada per l'Estat Major de l'Exèrcit el 7 de maig del 1938 remesa a totes les bases d'instrucció del territori català on s'especificava la nova instrucció que a partir d'aleshores rebrien els reclutes. Segons aquesta, els punts de la instrucció a intensificar-se així com l'aprenentatge de noves tècniques militars serien les descrites a continuació: entrenament en marxes nocturnes per terrenys amb trets similars als d'atac, entrenament en execució ràpida dels primers treballs de fortificació per tal d'assegurar la conservació de les posicions conquerides, l'establiment en un curt període de temps de plans de foc defensiu, rapidesa en la concepció de les formes d'organitzar defensivament una posició, atacs nocturns amb bombes de mà, marxes diurnes de batalló en ordre de combat i, en darrer terme exercicis de combat ofensius de companyia i batalló¹⁹.

La documentació referida a aquesta temàtica tenia com a rerefons la preparació específica de la tropa envers la contraofensiva de Balaguer (maig del 1938) i sobretot "*se preparaban las tropas para la maniobra del Ebro*²⁰", la macro operació militar que s'estava organitzant per tal de frenar

16 Trifón Medrano fou un dels forjadors de les JSU.

17 "Resolucions de l'Assamblea de la JSUC (Secció Igualada), celebrada el dia 13 de maig del 1938, en el Casal Trifó Medrano", a *Horitzons*, núm. 62, 20 maig 1938, pp. 3. Anteriorment, cap a les darreries de 1937, el ple comarcal de la UGT realitzà una tasca anàloga a l'aprovar la reeducació professional de la joventut per tal de substituir als homes que s'enviaven al front i "obligar a tots els homes útils que restin a la rera guarda a fer quelcom útil per a la guerra" (*Horitzons*, núm. 35, 15 octubre 1937, pp. 7).

18 "Resolucions de l'Assamblea de la JSUC (Secció Igualada), celebrada el dia 13 de maig del 1938, en el Casal Trifó Medrano", a *Horitzons*, núm. 62, 20 maig 1938, pp. 3.

19 AHN, fondo del general Rojo, lligall 24, carpeta 1, Instrucción reservada número 1, Directivas plan ofensivo, IV. preparación de la Operación, a) instrucción, 7 mayo 1938.

20 ROJO, Vicente (1939): *¡Alerta los pueblos! Estudio político-militar del período final de la guerra española*, Buenos Aires, Aniceto López, pp. 47.

l'avanç de les tropes nacionals cap a València²¹. Una formació que requeria l'organització d'una nova estructura de combat formada per efectius humans amb una major concepció ofensiva de la batalla i rapidesa a l'hora de consolidar punts estratègics conquerits a l'enemic²², és a dir, un major grau d'especialització. Així, per exemple, la base d'instrucció del XVIIIè cos d'exèrcit ubicada a Pujalt²³ es reconverí parcialment en un centre de capacitació d'observadors que posteriorment serien enviats a l'Ebre. La durada del curs fou de quinze dies: *"bajo la dirección de los profesores teniente Otilio Alba y don Antonio Valderrama, y en él se ha visto lo que la voluntad y la capacidad de profesores y alumnos puede conseguir. Ha habido alumnos semianalfabetos, que nunca había ido a la escuela, que únicamente sabía leer y mal escribir, y ha podido en el exámen de fin de curso demostrar su capacitación en redactar una parte... (...) El mando del XVIII Cuerpo de Ejército y especialmente el de su base de instrucción,*

*pueden estar orgullosos de los frutos de sus instituciones pedagógicas"*²⁴.

Foto 2: Actuals vestigis de les pedres que serviren al llarg de 1938 com a base de les tendes de campanya on s'allotjaven els joves reclutes de la base d'instrucció del XVIIIè Cos d'Exèrcit republicà a Pujalt (Anoia).

Quin fou el grau d'efectivitat real en la realització dels plans d'instrucció militar descrits fins al moment? El fracàs de la contraofensiva de Balaguer, a les darreries del mes de maig de 1938, denotaren la incompleta reorganització de les forces republicanes i *"la inconsistència que aún tenían nuestras grandes unidades, precipitadamente rehechas en la región catalana"*²⁵. Seria precisament després de la cruenta batalla del Merengue quan es dictaria una nova normativa encaminada a la reestructuració de l'ensinistrament de la tropa.

Aquesta afirmació pot verificar-se mitjançant un informe del XVIIIè Cos d'exèrcit i un del *Partido Comunista de España* signats a les darreries del mes de maig del 38. En el primer es feia referència a les causes que explicaven la derrota republicana durant l'ofensiva del Segre.

21 Seguint la tesi del general de brigada Miguel Angel Baquer (2005): *El Ebro. La batalla decisiva de los cien días*, Madrid, La esfera de los libros.

22 Malgrat tot, com afirma Jorge M. Reverte (2005): *"algunos reclutas han empezado a hacer los ejercicios de la instrucción con fusiles de madera, y se han comenzado a familiarizar con las granadas de mano y la técnica de lanzamiento utilizando piedras de un tamaño adecuado"*, *La batalla del Ebro*, Barcelona, Planeta Deagostini, pp. 29-30.

23 Podeu resseguir el procés de formació i l'evolució de la base d'instrucció militar de Pujalt en el següent article CLOSA SALINAS, Francesc (2004): "Història i Patrimoni. La base d'instrucció del XVIIIè Cos d'Exèrcit Republicà a Pujalt", *Revista d'Igualada*, 18, pp. 22-37. en l'actualitat l'ajuntament de Pujalt està intentant preservar els vestigis materials que han perdurat; BESOLÍ MARTÍN, Andreu (2003): "La recuperació i divulgació del patrimoni de la guerra civil a Catalunya: el centre d'instrucció de l'exèrcit popular a Pujalt (Anoia, Barcelona)", *Ebre* 38, 1, 117-124.

24 *La Vanguardia*, 23 octubre 1938, pp. 2.

25 ROJO, Vicente, *¡Alerta los pueblos! Estudio político-militar del período final de la guerra española*, Buenos Aires, Aniceto López, 1939, pp. 47.

Hi destava la insuficient instrucció de la tropa, doncs: *“la reciente incorporación de los reclutas y el haber coincido ésta con fuertes temporales que imposibilitaron la instrucción en orden abierto, era motivo de que el esato de los mismos, en instrucción, fuera deficiente”*²⁶.

Segons aquest informe l'estat formatiu de les tropes i dels suboficials dels tres cossos que conformaven l'Exèrcit de l'Est no era del tot acceptable. Cal tenir en compte que la presència d'afiliats al PCE o en el seu defecte al PSUC entre l'estructura jeràrquica de comandament de les divisions de l'Exèrcit Republicà a Catalunya era alta i, consegüentment, podem donar-li un més que acceptable grau de validesa. Aquesta asseveració era especialment notable a l'exèrcit de Catalunya. L'estructura militar de l'exèrcit de l'Est presentava un 52'5% d'afiliats amb adalils del comunisme com José del Barrio.

Quadre 2: Nombre i percentatge d'oficials afiliats al PSUC l'any 1938: (pàgina següent)

Ara bé, els índexs més alts de tot el territori republicà es donaren entre els comandaments de l'exèrcit de l'Ebre -superant amb escreix el 70% de la totalitat d'oficials- on l'arrelament dels comunistes es feu patent gràcies al lideratge demostrat per alguns dels militars del partit -com Lister i Manuel Tagüeña- amb una major repercussió i ressò social.

Quadre 3: Percentatges d'oficials afiliats al PC i al PSU de Catalunya: (pàgina següent)

Com apuntàvem anteriorment, l'informe era del tot decebedor. Els Comandants d'un considerable grapat de divisions no tenien ordres ni programes d'instrucció. La instrucció tàctica de les petites unitats encara no estava plenament implantada, i on es realitzava era amb un nivell metòdic molt baix i amb poca eficàcia. La preparació de tir s'efectuava també sense sistema i no en totes les unitats. Ademés, els persistents desplaçaments

de les tropes impedièn que els estudis tinguessin una normal continuïtat i seguiment. Fixem-nos en el cas concret del XVIIIè CE. L'estat educatiu de caporals i sergents del citat Cos era divergent segons cada divisió, éssent la 27 quina presentava una major organització formativa. En aquesta els caporals seguien els estudis en els cursos del batalló amb un nombre d'alumnes que oscil·laven entre els 20 i els 24. L'escola de sergents n'albergava 22 i estava previst incrementar-ho fins als 90. Per contra, la divisió 60 encara no havia desenvolupat cap centre educatiu per a suboficials mentre que no hi havia notícies relatives a la 72a divisió. L'informe, un cop analitzats els trets característics dels tres cossos d'exèrcit, arribava a la conclusió que *“la instrucción militar en el Ejército del Este no está desarrollada”* i per tant era fàcil deduir que *“el cumplimiento del orden de Mando Superior no se verifica con bastante rapidez”*²⁷. Les propostes ofertades pel PCE al *Ministerio de Defensa Nacional* per paliar-ho i incrementar l'efectivitat pedagògica de les bases d'instrucció eren essencialment sis: imprimir l'ordre del *Ministerio de Defensa Nacional* amb els programes d'instrucció militar i remitr-los amb urgència a totes les unitats; millorar i incrementar el material militar didàctic enviant a totes les unitats amb caràcter imminent tots els llibres i manuals militars dedicats amb preferència als exercicis de camp i tir així com material escolar²⁸, especialment tisores per tallar filats metàl·lics i binocles per a les observacions; els manuals que faltessin haurien d'estar impresos ràpidament amb un gran tiratge; mitjançant la premsa militar s'intensificaria la propaganda dedicada a emfasitzar la importància de la instrucció militar, la instrucció en el tir,

27 APC, lligall 64, carpeta 2, 29 maig 1938, pp. 7.

28 Al llarg de 1937 i 1938 es publicaren llibres com: *Reglamento táctico de las tropas de ingenieros*, Madrid, Ministerio de la Guerra, 1937, *El Mando*, Barcelona, Biblioteca Militar de Cataluña, 1938 i la reedició de l'obra de René Andriot *Táctica y funcionamiento de los puestos de mando de las unidades de infantería en el combate: brigada mixta, batallón, compañía; traducido y adaptado a la organización y reglamentación del Ejército Popular por José Aguilar Samper*, Valencia, Nuevo Ejército, 1938.

26 APC, lligall 64, document 3, "Notas para un informe sobre las últimas operaciones realizadas por el XVIII Cuerpo de Ejército, 28 mayo 1938,

Quadre 2: Nombre i percentatge d'oficials afiliats al PSUC l'any 1938:

	Exèrcit	Cos d'Exèrcit	Divisió	Brigada	Total	%
Exèrcit de l'Est	-----	2 (3)*	6 (9)	13 (27)	21 (40)	52,5 %
Exèrcit de l'Ebre	1 (1)	3 (3)	8 (9)	18 (27)	30 (40)	75%

Font: elaboració pròpia a partir del Partido Comunista de España (PCE) "Mandos militares afiliados al PC y al PSU de C, diciembre 1938", lligall 66, carpeta 12, pp. 9.

* Les xifres entre parèntesi representen el nombre de comandaments que pertanyen al PCE o bé al PSUC en relació a la totalitat de comandaments existents en cada exèrcit, cos d'exèrcit, divisió i brigada.

Quadre 3: Percentatges d'oficials afiliats al PC i al PSU de Catalunya:

Per exèrcits	Percentatge de comandaments afiliats al PC/PSUC
Grups d'Exèrcit	50% de la totalitat de comandaments fins a brigada
Exèrcit de l'Est	50% de la totalitat de comandaments fins a brigada
Exèrcit de l'Ebre	75% de la totalitat de comandaments fins a brigada
Exèrcit del Centre	57% de la totalitat de comandaments fins a brigada
Exèrcit del Sud	39% de la totalitat de comandaments fins a brigada
Exèrcit de Llevant	46% de la totalitat de comandaments fins a brigada
Exèrcit d'Extremadura	50% de la totalitat de comandaments fins a brigada
Unitats sense localitzar	50% de la totalitat de comandaments fins a brigada
En organització	50% de la totalitat de comandaments fins a brigada

Font: elaboració pròpia a partir del PCE, "Mandos militares afiliados al PC y al PSU de C, diciembre 1938", lligall 66, carpeta 12, pp. 9.

el manteniment de l'armament i l'explicació de les experiències obtingudes en els episodis tàctics més destacats de les operacions recents. Aquesta proposta tingué un impressionant ressò entre les diverses publicacions militars que a partir d'aleshores començaren a incloure en les seves pàgines temàtiques d'aquesta índole²⁹. La premsa es convertí en un element bàsic i essencial de difusió moral i pedagògica entre la tropa. Segons el periòdic *Ejército Popular*³⁰, editat pel *Comisariado General* un cop es traslladà el govern a Barcelona, “*el periódico del ejército debe ser un medio para estrechar aún más la unión, para conocerse mejor los combatientes de todos los frentes y de todas las armas (...) El periódico será un elemento precioso para elevar las condiciones técnicas y políticas del combatiente. Para ello es preciso que los jefes y comisarios comprendan bien el nuevo colaborador que se pone a su disposición y lo utilicen*”³¹.

En addició a tot el descrit, la subsecretaria de l'Exèrcit de Terra i les Inspeccions generals de les diverses armes ajudarien als Cossos d'Exèrcit i les Divisions en la realització de la instrucció aportant comandants de brigada i divisió i s'organitzaria un rígid control de l'ensenyament

de la instrucció militar imposant alhora sancions al Comandament per incompliment, mala instrucció o pèrdua de temps, com a mesura d'estímul i, en darrer terme, propostes d'ascens amb “*medalla de honor*” per als comandants que s'haguessin distingit en l'estudi de la tècnica de col·laboració de diverses armes en el combat.

Tot plegat reflectia la implicació de la societat civil en els afers militars i com les tàctiques ofensives de la instrucció republicana reeixiren en els primers dies de la batalla de l'Ebre, tot i que a la llarga fos necessari l'establiment de posicions defensives i, per tant, modificar l'ensinistrament de la tropa.

Octubre de 1938. Darrer intent de reorganització militar?

Les repercussions a curt termini de la batalla de l'Ebre provocaren que l'Estat Major republicà aprovés una nova circular, signada l'1 d'octubre del 1938, amb la que reorganitzava -un altre cop- l'Exèrcit Popular³². Dels diversos articles que incloïa ens interessa especialment el número 17 relatiu a la formació de la tropa. D'antuvi, les bases d'instrucció divisionàries d'infanteria ja existents funcionarien normalment, però eren agrupades en una única base i localitat per cada cos d'exèrcit, permetent desdoblar-se per divisions en localitats diverses quan el gran nombre de reclutes a instruir-se així ho requerís. En ambdós casos, les bases no constituïrien unitats administratives i el personal destinat no podria excedir el fixat pel govern de la República. Aquests podrien ser variats periòdicament pels caps de les divisions o comandants generals d'arma amb la finalitat que el personal instructor no perdés els seus hàbits en el comandament d'unitats de combat.

29 A tall d'exemple en recomanem les següents: « Sistema de enseñanza práctico de elementos de táctica de infantería », a *Nuestro Ejército*, núm. 1, abril 1938, pp. 28; “Tiradores de fusil y ametralladora”, a *El Frente: portavoz de la 26 División*, 6 diciembre 1937, pp. 2; “Modificación esencial de los sistemas de fortificación que se empleaban ordinariamente”, a *El Frente: portavoz de la 26 División*, 6 diciembre 1937, pp. 2; “Trincheras, fosos y accesorios de defensas”, a *Ejército Popular*, núm. 18, 14 agosto 1938, pp. 4-5; “Tipos de trincheras defensivas”, a *Ejército Popular*, núm. 2, 5 mayo 1938, pp. 7; “Técnica Militar”, a *La Trinchera*, núm. 17, 10 diciembre 1938, pp. 8 i “Experiencias de otras guerras. Un episodio de defensa contra un ataque de conjunto defensivo”, a *La Trinchera*, núm. 17, 10 diciembre 1938, pp. 9.

30 Tenia corresponsals en múltiples companyies per tal de reflectir el que succeïa i relatar la vida diària dels combatents, opinions, experiències de guerra.

31 *Ejército Popular. Periódico del combatiente*, núm. 1, 28 abril 1938, pp. 7 i NÚÑEZ DÍAZ-BALART, Mirta (1992): *La prensa de guerra en la zona republicana durante la guerra civil española (1936-1939)*, vol. 3, Madrid, Ediciones de la Torre, pp. 1251.

32 Doc. 135: Orden Circular de 1º de octubre de 1938 que reorganiza el Ejército, reproduït per SALAS LARRAZABAL, R, *Op. Cit.*, vol. IV, pp. 3.320.

Quadre 4: Plantilla resum de l'estructura d'una divisió l'1 d'octubre de 1938:

Unitat	Caps	Oficials	CASE	Sergents	Tropa	Bestiar	Vehicles	Total
Base d'instrucció divisionària	1	4	-----	4	38	-----	-----	49
Centre d'instrucció (sergents)	-----	2	-----	2	-----	-----	-----	4
Total d'una divisió	21	444	146	947	12.575	760	247	14.133

Font: AHM, fondo del general Rojo, lligall 473, carpeta 2, documento 6 i Centre d'Estudis Històrics Internacionals (CEHI), Fons de José del Barrio, caixa 2 (1)a, document núm. 24: instrucciones sobre reorganización, 1 octubre 1938.

L'alt comandament republicà establí l'obligatorietat que totes les bases d'instrucció divisionàries alberguessin un total de 49 soldats, entre l'oficialitat i la tropa, per al seu manteniment i bon funcionament. Aquest va ser el cas del XVIIIè cos d'exèrcit, liderat per José del Barrio, que unificà les seves diverses bases d'ensinistrament amb la creació d'una única -a Pujalt (Anoia)- fet que els possibilitava centralitzar esforços i alhora estalviar recursos humans i econòmics.

En segon terme, es creaven a nivell de l'exèrcit de l'Est bases d'instrucció militar per a la cavalleria, l'artilleria i els enginyers; la primera dependria del cap de la unitat de cavalleria republicana, mentre que les dos darreres estarien sota el control directe dels comandants generals de les respectives armes de cada exèrcit. Per tant, aquestes

escoles generals no es desenvoluparien en cada divisió o cos d'exèrcit, sinó que s'establien a nivell de l'exèrcit de l'Est. Arran de la nova disposició de la Secció de *Organización del Estado Mayor del Ejército de Tierra del Ministerio de Defensa Nacional*, el personal assignat a aquestes bases, tal i com es mostra en el quadre 4, fou el mínim (comparat amb la totalitat de tropa de l'exèrcit de l'est reflectit en el quadre 5), i ascendí a 81 militars sense el suport complementari de bestiar ni vehicles. La plantilla prevista per al centre d'instrucció d'alts comandaments i oficials fou el més nombrós amb l'assignació de 34 individus que foren reduïts -conseqüència de la urgent necessitat de personal dels republicans front l'imminent atac rebel- a les darreries del 1938 fins als 30.

Quadre 5: Assignacions de personal per a les noves bases d'instrucció militar:

Bases d'instrucció		Caps	Oficials	Sergents	Tropa	Total
Escuela Cap. Jefes y Oficiales	23-07-38	3	5	2	24	34
	14-12-38	4	4	2	20	30
Base instrucción Artillería		1	3	2	14	20
Base instrucción Ingenieros		1	3	2	14	20
Base instrucción Caballería		-----	1	2	8	11
Total (sense tenir en compte 14-12-1938)		5	12	8	56	81

Font: elaboració pròpia a partir de les dades del AHN, fondo del general Rojo, lligall 7, carpeta 8, Ministerio de Defensa Nacional. Estado Mayor-Ejército de Tierra. Sección de organización. Estado de personal, ganado y material que corresponden al ejército del Este, 23 juliol 1938.

Les previsions per a les escoles artillers i d'enginyers quedà fixat, en ambdós casos, en 20 soldats, mentre que la base d'instrucció de cavalleria fou la menys nombrosa amb un total d'11. En la relació d'aquestes xifres sorprèn que la *jefatura de instrucción del cuartel general* no tingués assignat personal. Tot plegat fa pensar que la gran necessitat i/o urgència de l'exèrcit a Catalunya era la formació de quadres baixos i intermigs per tal de conduir i dirigir la infanteria en el camp de batalla i de militars especialitzats en acompanyar, facilitar i complementar la seva tasca; en el cas concret dels enginyers aquesta

es centraria en salvar obstacles orogràfics naturals i/o artificials creats per l'enemic (com per exemple la destrucció i construcció de ponts); la tasca de l'artilleria seria indispensable per frenar possibles atacs enemics i protegir l'avanç republicà mentre que la cavalleria possibilitaria una teòrica ràpida destrucció de punts forts dels nacionals en operacions ofensives i la reorganització republicana en tasques defensives. Per contra, tot sembla indicar que no es requeria tant la presència d'alts comandaments preparats per a l'establiment de plans teòrics de foc i estratègia militar.

Quadre 6: Tropes de l'exèrcit de l'Est el 23 de juliol del 1938:

Caps	Oficials	CASE	Sergents	Tropa	Total efectius	Bestiar	Vehicles
425	5.375	2.169	10.425	148.654	167.048	9.341	5.159

Font: elaboració pròpia a partir de les dades del AHN, fondo del general Rojo, lligall 7, carpeta 8, Ministerio de Defensa Nacional. Estado Mayor-Ejército de Tierra. Sección de organización. Estado de personal, ganado y material que corresponden al ejército del Este, 23 juliol 1938.

En tercer lloc, es necessari destacar que la reorganització també afectà les esferes dels suboficials i els oficials³³. Els darrers esdevindrien al llarg de tota la guerra un dels problemes més grans dels dos bàndols enfrontats. L'any 1936 els militars de carrera existents a Espanta, després de la reducció dirigida per Azaña durant la Segona República, eren, aproximadament, uns 6.700 amb una triple procedència: els de la segona època de la *Academia General Militar*, els antics cadets -ingressats a l'exèrcit durant la Segona República- i els alferes provisionals. Com ha apuntat Julio Busquets³⁴, quan esclatà la guerra, els 709 tinents sortits de la *Academia General Militar* (AGM), entre 1931 i 1933, s'havien reduït ja a 700. En un 55-60% s'inclinaren vers l'opció nacional. Aquest percentatge s'incrementà fins al 90-95% entre els provinents de la segona època de la AGM. Segons Busquets, les causes han de cercar-se en el fet que Franco havia

estat l'únic director de la AGM, el tancament no havia agradat a molts militars i a la seva reduïda formació humanística dels oficials. L'Exèrcit Popular intentà solucionar-ho creant les *Escuelas Militares*³⁵. L'ensinistrament dels comandaments era generalment deficient car, en paraules del general Vicente Rojo, "*los aspirantes carecian de interés y disciplina*"³⁶. Els oficials i els sergents eren pocs quantitativament parlant. Molts d'ells s'hi apuntaven per tal d'eludir la línia de front. Tal i com reflecteix Michael Seidman: "*un estudiante calculó que el 80 por ciento de sus compañeros de clase estaban usando la academia como refugio donde esperar que pasase la tormenta de la guerra*"³⁷.

Tot plegat s'intentà paliar amb la creació d'una *Inspección General de Instrucción Militar* regentada per un cap o general de l'exèrcit depenent de l'Estat Major Central i l'establiment de noves escoles de capacitació³⁸. Cada un dels tres cossos d'exèrcit que conformaven l'Exèrcit de l'Est -tal i com es mostra en el següent quadre- ubicaren les seves escoles de cos d'exèrcit, de divisió i de brigades seguint diverses estratègies.

33 La premsa militar republicana es feu ressò de la trascendental importància en la formació de suboficials i publicà múltiples articles emfasitzant-ho i definint els trets essencials de la seva pràctica. Vegem-ne alguns exemples prou significatius: "Escuelas Militares. Algunas ideas sobre métodos de capacitación de oficiales y clases", a *Avanzar*, núm. 3, 10 diciembre 1938, pp. 5-6 i *Avanzar*, núm. 3, 10 diciembre 1938, pp. 10-11; "Como se organiza una Escuela Divisionaria (de sargentos)", a *Nuestro Ejército*, núm. 1, abril 1938, pp. 25; "Instrucciones Militares al Cabo y al Sargento", a *Reconquista: 35ª División*; "Escuela de capacitación del XVIII", a *Ejército Popular*, núm. 42, 17 noviembre 1938, pp. 3; "Escuela de capacitación de cabos y sargentos", a *Ejército Popular*, núm. 9, 19 junio 1938, pp. 3 i "La Escuela de Comisarios de la 27ª a La Trinchera", núm. 17, 10 diciembre 1938, pp. 7.

34 (1971): *El militar de carrera en España*, Madrid, Ariel.

35 José María Gárate ha desenvolupat aquesta temàtica en l'obra *Tenientes en campaña*, Madrid, editorial San Martín.

36 ROJO, Vicente (1939): *¡Alerta los pueblos! Estudio político-militar del periodo final de la guerra española*, Buenos Aires, Aniceto López, pp. 47.

37 (2002): *A ras de suelo. Historia social de la república durante la Guerra Civil*, Madrid, Alianza, pp. 249.

38 Archivo General Militar de Ávila (AGMA), Archivo de la Guerra de Liberación, lligall 294, carpeta 21, folis 14-16, signat per Manuel Azaña a Barcelona el 8 d'octubre del 1938.

Quadre 7: Ubicació de les escoles d'instrucció d'infanteria de l'Exèrcit de l'Est (octubre 1938):

Cos exèrcit		Divisions		Brigades	
X	Seu d'Urgell	31	Seu d'Urgell	62z	Castellciutat
				104	Alins
				134	Pallarols del Cantó
		34	Seu d'Urgell	68	Organyà
				94	Plà del Cadí
				218	Seu d'Urgell
		55	Seu d'Urgell	176	LLades
				177	Cadan
				178	Viarrobles
X	Tudela de Segre	26	Vilanova de Meià	119	Alòs de Balaguer
				120	Montargull
				121	Vilanova de Meià
		30	Castell del Remei	131	Bellvis
				146	Calfoc
				153	Cubells
		32	No funciona*	137	Vall-Ilebrera
				141	Agramunt
				142	Montsonís
X	Tàrrega	27	Tàrrega	122	Tàrrega
				123	Tàrrega
				124	Tàrrega
		60	Tàrrega	84	Tàrrega
				95	Tàrrega
				224	Tàrrega
		72	Tàrrega	38	Tàrrega
				93	Tàrrega
				213	Tàrrega

* L'escola divisionària de la 32 divisió no funcionava, atès el canvi de residència i l'habilitació d'una nova ubicació geogràfica.

Font: elaboració pròpia a partir de les dades del AHN, fondo del general Rojo, lligall 7, carpeta 2, GERO. Estado Mayor, 1ª sección-instrucción, 25 octubre 1938.

El divuitè cos d'exèrcit, per exemple, les centralitzà a la població de Tàrraga, concretament a les Escoles Pies, i estava dirigida per Francesc Poca Baella³⁹. D'aquesta manera la capital de la comarca de l'Urgell es convertí en l'epicentre de la tasca formativa de tota l'oficialitat del XVIIIè cos -tant dels oficials com dels suboficials (essencialment sergents i caporals)-, mentre que a Pujalt s'instruïa la tropa.

Foto 3: Porta d'entrada al museu del XVIIIè Cos d'Exèrcit Republicà a Pujalt.

Per contra, altres cossos optaren per distribuir-les en diverses poblacions de la reraguarda catalana. El Xè centralitzà les escoles divisionàries a la Seu d'Urgell i les de brigada a Castellciutat (Alt Urgell), Alins (Pallars Sobirà) i Pallarols del Cantó (Alt Urgell), mentre que les de l'XIè, tant divisionàries com de brigada, s'ubicaren en diverses localitats (quadre 7).

Ademés, a les darreries de l'octubre del 1938 entraren en funcionament tot un seguit d'escoles especialitzades en formar específicament els caps dels diversos serveis que englobaven i complementaven les activitats dels cossos de l'exèrcit de l'Est (sanitat, intendència, transport...).

Manresa, per exemple, albergà les escoles de capacitació de comandaments de batalló i de comandaments militars de Sanitat; a Pons s'hi ubicà l'escola de capacitació d'oficials d'intendència; a Torà es situà l'escola del servei de Cos de Trens mentre que la Colònia Pons a Enric de Puigreig fou l'epicentre de l'escola de capacitació d'oficials de transmissions.

39 Nascut a Artesa de Segre el 15 d maig de 1915, fou nomenat per ordre de 22 d'octubre de 1936 delegat de Servei de Cooperació Agrícola del Departament d'Agricultura de la Generalitat de Catalunya i destinat a la Regió V (Tortosa).

Fou mobilitzat i destinat a dirigir l'Escola de Comissaris de la divisió 27 ubicada a Agramunt. Quan les tropes franquistes ocuparen Catalunya inicià la retirada cap a França. Entre el 7 i el 9 de febrer de 1939 fou assassinat a Molló.

Quadre 8: Escoles especials de l'Exèrcit de l'Est (octubre 1938):

Escuela de Capacitación de Mandos de Batallón del Ejército	Manresa
Escuela de Capacitación de Mandos Militares de Sanidad	Manresa
Escuela de Capacitación de Oficiales de Intendencia	Pons
Escuela de Capacitación del Servicio de Cuerpo de Tren	Torà
Escuela de Capacitación de Oficiales de Transmisiones	Colònia Pons a Enric de Puigreig
Grupo Escuela de Información de Artillería	Barcelona
Escuela de Aplicación de Artillería	Mataró

Font: elaboració pròpia a partir de les dades del AHN, fons general rojo, lligall 7, carpeta 2, Grupo de Ejércitos de la Zona Oriental, instrucció, situació de les escoles de l'Exèrcit de l'Est; signa el cap de l'Estat Major Aurelio Matilla, 25 octubre 1938.

Per acabar-ho d'amarar, durant els primers dies de novembre del 38, una ordre de la Inspecció General del *Cuerpo de Seguridad* establia la creació a cada brigada d'una *Escuela de Capacitación de Oficiales* -per a tinentis i capitans- amb l'objectiu d'ampliar el nombre d'oficials amb cursos de 90 dies de duració i l'obligatorietat d'assistir-hi la meitat dels oficials de cada unitat⁴⁰.

Així finalitzava el croquis organitzatiu de les temàtiques relacionades amb la didàctica militar; un ampli esquema que abarcava des de l'activitat pedagògica de la tropa fins els alts comandaments de cos d'exèrcit sense deixar de banda ni oblidar la instrucció dels quadres baixos, mitjans i els serveis especialitzats.

D'aquest procés reorganitzador es derivava el fet que Catalunya es preparava per a la darrera batalla de la Guerra Civil -l'ocupació del Principat- fornint-se d'un ponent exèrcit format per 220.000 homes, dels quals solament 140.000 corresponien a les brigades mixtes. Ara bé, tal i com afirmava Federico de la Iglesia a les darreries del mes de novembre del 38 "*había una gran escasez de cuadros de mando, centros de instrucción que no funcionaban con arreglo a las necesidades del momento*". Tot plegat era "*consecuencia de cierta falta de previsión*"⁴¹. La realitat mostrada a partir de l'atac de les tropes franquistes sobre Catalunya i la ràpida desfeta de l'exèrcit republicà obligà a prendre noves decisions. Les emergents vicissituds de la guerra requeriren l'esforç de les minses reserves humanes, materials, econòmiques i, fins i tot, morals que li quedaven al principat català. Els darrers dies de la contesa bèl·lica, quan tot semblava que estava a punt d'acabar, l'exèrcit de l'Est endegà un procés de reorganització i

instrucció de les unitats de primera línia i de les ubicades a la Reserva General intensificant els exercicis d'organització sobre el terreny i creació de plans de foc amb el suport de l'artilleria i de les forces blindades, especialment en les unitats de batalló. Conjuntament a aquesta instrucció de caire tècnica, els comissaris haurien d'encarregar-se d'incrementar la moral de la tropa posant de manifest els triomfs adquirits a la batalla de l'Ebre⁴². També es produí una intensificació de la recuperació de personal i armament. El dia 5 de gener es cridaven a files la lleva de 1922 i la del primer trimestre de 1942. Al cap de pocs dies es cridaren les lleves de 1921 a 1915⁴³. Tot home dels 17 als 55 anys es trobava a l'exèrcit i destinat al front. Es requerí que tot el personal que es trobés a la zona de la rera guarda dels exèrcits o en les de les Comandàncies Militars i no estigués destinat a les unitats combatents per no tenir aquestes necessitats de personals o trobar-se sense instrucció, es sometrien a un règim d'instrucció intensa en l'arma d'infanteria al marge de la seva especialitat. També s'empraria el personal recuperat i el dels CRIMS amb l'objectiu que poguessin ser ràpidament transportats a les localitats preparades per frenar a l'enemic. Els caps, oficials i tropa que no poguessin anar al front per defectes físics se'ls assignaria la instrucció de reclutes i l'enquadrament de personal destinat a l'execució d'obres de fortificació⁴⁴. Aquest constituí, en essència, el darrer ingent esforç del poble català per guanyar una guerra que hauria de cloure ben aviat.

42 CEHI, fons Del Barrio, 2(1)c(16); Directiva número 4 del Ejército del Este-Estado Mayor a totes les tropes sota el seu control, 6 desembre del 1938.

43 *La Vanguardia*, viernes, 13 de enero de 1939, pp. 2. Es militaritzen totes les indústries, empreses i treballs que dediquen la seva producció a la guerra i l'aprovisionamiento, formació de brigades d'asalt amb les tropes d'aquella especialitat destinats a serveis a la rera guarda i policia de l'exèrcit, dissolució dels Batallons d'Obres i fortificacions incorporant-se el personal útil a les unitats d'infanteria, mobilització dels funcionaris públics jubilats i recuperació de tot l'armament disponible en la rera guarda.

44 AHN, fondo del general Rojo, lligall 2, carpeta 5, expediente 205, Ordre General de l'Estat Major Central del Ministerio de Defensa nacional, 9 gener 1939 (és una reorganització del territori català davant l'avanç franquista).

40 Els trets més importants de la citada ordre poden trobar-se al butlletí *Cuerpo de Seguridad (Grupo Uniformado). Orden de la Inspección General*, Barcelona, 8 de noviembre de 1938, pp. 1-2 (FPI).

41 PCE, lligall 40, carpeta 1, IGLESIA, Federico de la, *Notas para la historia de la guerra civil de España*, treball mecanografiat, pp. 2-3.

Arxius consultats:

Archivo General Militar (Ávila):
Fondos de unidades de la zona nacional durante la guerra civil española.
Fondos de unidades de la zona republicana durante la guerra civil española.

Archivo del Partido Comunista de España (Madrid):
El Ejército Popular. Órgano oficial del Ejército del Este (1938).

Archivo del Servicio Histórico Militar (Madrid).
Cuartel general del Generalísimo.

Archivo Histórico Nacional (Madrid):
Fondo del general Vicente Rojo.

Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona (casa l'Ardiaca):
Avanzar. Órgano del XVIII Cuerpo de Ejército (R 1938 VARIA LXX), 1938.
Movilización. Revista del Comisariado de la Inspección General de reclutamiento, Inspección, Movilización y Batallones de Retaguardia (R 1938 VARIA LVII), 1938.

Arxiu de La Vanguardia (Barcelona):
La Vanguardia (1938-1939).

Biblioteca "Cal Font" d'Igualada:
Horizons: Òrgan del Partit Socialista Unificat de Catalunya (Internacional Comunista). Comarca d'Anoia, 1937-1938.

Biblioteca de la Universitat de Barcelona (Edifici Central):
La Trinchera: órgano de la 27 División (F-19.436), 1938.
Nuestro ejército: órgano de la 3ª División (F-19.507), 1937.

Centre d'Estudis Històrics Internacionals (Barcelona):
Avanzar. Órgano del XVIII Cuerpo de Ejército, (19-7-1938 / 10-12-1938), Reconquista. 35ª División (R-41), 1938.
El Frente: portavoz de la 26 División (Guerra 1), 1937.
Fons Del Barrio.

Fundación Pablo Iglesias (Alcalá de Henares).
Escuela Popular de guerra. Organización militar, Valencia, Impresa Hispania, 1938.
Cuerpo de Seguridad (Grupo Uniformado), Orden de la Inspección General (1938).

Referències bibliogràfiques

BAQUER, Miguel Angel (2005): *El Ebro. La batalla decisiva de los cien días*, Madrid: La esfera de los libros.

BESOLÍ i MARTÍN, Andreu (2003): "La recuperació i divulgació del patrimoni de la guerra civil a Catalunya: el centre d'instrucció de l'exèrcit popular a Pujalt (Anoia, Barcelona)", *Ebre 38. Revista Internacional de la Guerra Civil (1936-1939)*, 1, pp. 117-124.

BUSQUETS, Julio (1971): *El militar de carrera en España*, Madrid: Ariel.

CARDONA, Gabriel (1996): "Milicias y Ejércitos", a DDAA, *La Guerra Civil Española, vol. 10. Milicias y Ejércitos*, Barcelona, Folio.

CLOSA SALINAS, Francesc (2004): "Els Ajuntaments de Pujalt al llarg de la guerra", *La Mota. La Revista de Pujalt*, núm. 10, pp. 2-8.

CLOSA SALINAS, Francesc (2004): "Història i Patrimoni. La base d'instrucció del XVIIIè Cos d'Exèrcit Republicà a Pujalt", *Revista d'Igualada*, 18, pp. 22-37.

DÍAZ de VILLECAS, José (1957): *Guerra de Liberación*, Barcelona: Editorial AHR.

GÁRATE, José María (1982): *Tenientes en campaña*, Madrid: editorial San Martín.

NÚÑEZ DÍAZ-BALART, Mirta (1992): *La prensa de guerra en la zona republicana durante la guerra civil española (1936-1939)*, 3 vol, Madrid: Ediciones de la Torre.

PÀMIES, Teresa (2002): *Memòries de guerra i d'exili. Quan érem capitans. Quan érem refugiats*, Barcelona: Suma de Lletres Catalanes.

REVERTE, Jorge M. (2005): *La batalla del Ebro*, Barcelona: Planeta De Agostini.

ROJO, Vicente (1939): *¡Alerta los pueblos! Estudio político-militar del período final de la guerra española*, Buenos Aires: Aniceto López.

SALAS LARRAZABAL, Ramón (1973): *Historia del Ejército Popular de la República*, IV Tomos, Madrid: Editora Nacional.

SEIDMAN, Michael (2002): *A ras de suelo. Historia social de la república durante la Guerra Civil*, Madrid: Alianza.